

Teresa Palacz

Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Poznaniu

WIELKOPOLSKIE GAZOWNIE

1. Kotłownia w zespole gazowni miejskiej w Poznaniu przy ul. Grobli, 2004 r. Fot. T. Palacz.
 1. Boiler-room in the municipal gas-works complex in Grobli Street, Poznań, 2004. Photo: T. Palacz.

W Wielkopolsce, regionie o rolniczym charakterze, znajduje się wiele obiektów przemysłowych związanych z rolnictwem – gorzelni, cukrowni, młynów, mleczarni, rzeźni, octowni czy browarów. Zachowały się także, choć już nieliczne, cegielnie, huty szkła (Sieraków, Ujście, Pobiedziska), a w rejonie kaliskim – obiekty związane z włókiennictwem. Odrębną grupę stanowią wodociągowe wieże ciśnień: kolejowe i miejskie. Większość obiektów przemysłowych, które w ostatnich dziesięcioleciach utraciły swą pierwotną funkcję, korzeniami sięga 2. poł. XIX w. Część z nich powstała w początkach XX w. i w dwudziestoleciu międzywojennym.

Na terenie Wielkopolski znajduje się także większość zachowanych w Polsce XIX- i XX-wiecznych

gazowni, które wytwarzały gaz z węgla kamiennego. W latach 70. i 80. XX w. na skutek upowszechnienia gazu ziemnego stały się one nieprzydatne dla gospodarki. Zamykanie gazowni w wielu przypadkach pociągnęło za sobą ich dewastację. Budynki gazowni, które przetrwały do czasów obecnych, znajdują się w różnym stanie zachowania i użytkowania.

Ujarzmienie gazu

Trudno dziś jednoznacznie określić, kiedy człowiek po raz pierwszy zetknął się z gazem ziemnym. Wydobywający się samoistnie z ziemi zapalał się czasem od uderzenia pioruna, czasem od iskry powstałej podczas obróbki narzędzi kamiennych.

2. Budynek gazowni miejskiej w Ostrzeszowie, 2004 r. Fot. T. Palacz.
 2. Building of municipal gas-works in Ostrzeszów, 2004. Photo: T. Palacz.

Tajemnicze ognie znalazły miejsce w wierzeniach ówczesnych ludzi, były też wykorzystywane przez nich w celach użytkowych. Plutarch na przełomie I i II w. n.e. opisywał „wieczne ognie” (przypadkowo zapalony gaz), które Babilończycy traktowali jako bóstwo i zapewniali im ochronę. Na straży ognia postawili kapłanki – westalki, które karano, jeśli dopuściły do ich wygaszenia¹. Persowie płonące wyziewy gazu czcili jako znaki Ormuzda, boga światła i stwórcy wszechrzeczy. Opowieści o ogniach można odnaleźć w opowieściach Herodota z Halikarnasu (V w. p.n.e.), Pliniusza Starszego (I w. n.e.), czy pis-mach Marco Polo (XIV w.).

Mieszkańcom Baku, Iranu, Indii, Birmy i wyspy Borneo ognie te służyły do gotowania strawy, ogrzewania pomieszczeń i wypalania wapieni. Około 200 r. p.n.e. Chińczycy jako pierwsi zaczęli przesyłać gaz na odległość. Wykorzystywali do tego celu gazociągi wykonane z bambusa. Okiełznany, palący się gaz ziemny służył również jako pochodnie sygnalizacyjne dla statków.

3. Lampa gazowa w Śmiglu, podobne rozświetlały nocą przez dziesięciolecia nasze miasta, 2004 r. Fot. T. Palacz.

3. Gas lamp in Śmigiel; similar lamps lit out towns for decades, 2004. Photo: T. Palacz.

Uważa się, że nazwę „gaz” (*gas* – czytane jako *chas*) nadał ok. 1610 r. łatwo palnemu „powietrzu” wydobywającemu się z ziemi, a także innym substancjom lotnym, Jan Babtysta van Helmont, flamandzki lekarz, fizjolog i alchemik. On także opisał tlenek i dwutlenek węgla oraz dwutlenek azotu.

później, wraz z Niemcem Frederikiem Winzerem, zastosował próbnie gaz świetlny do oświetlenia ulic Londynu.

Gazowe oświetlenie miejsc publicznych zyskało popularność w pierwszym dziesięcioleciu XIX w. W latach 20. i 30. tego stulecia lampy gazowe stały się

4. Nieużytkowana gazownia w Czarnkowie, 2004 r. Fot. T. Palacz.
4. Unused gas-works in Czarnków, 2004. Photo: T. Palacz.

W 2. poł. XIX w. gaz stał się źródłem oświetlenia. Nie był to jednak gaz ziemny, lecz pozyskiwany w procesie odgazowywania węgla kamiennego, w temp. 900-1300°C, bez dopływu powietrza. Tak otrzymywany gaz węglowy przerabiano na tzw. miejski, w początkowej fazie używany głównie do oświetlania ulic. Od funkcji oświetleniowej wzięła się jego nazwa – gaz świetlny. Najpierw gaz rozświetlił ulice, a następnie wszedł do wnętrza budynków i znalazł zastosowanie w gospodarstwach domowych do gotowania, grzania wody, prasowania, ogrzewania pomieszczeń itp.

Pierwszym uczonym, który sprawił, że sztucznie otrzymany gaz zaświecił, był William Murdoch, szkocki chemik i mechanik. Miało to miejsce w 1792 r. Gazem oświetlił dom i warsztaty, zastąpił nim m.in. świece woskowe. Opracował też prototyp butli gazowej i był twórcą pierwszej małej gazowni, uruchomionej w 1795 r. w Birmingham. Kilka lat

powszechne na ulicach Londynu, Paryża i Berlina, a w latach 50. także w takich miastach polskich, jak Poznań, Warszawa i Kraków.

Rozwój polskiego gazownictwa – produkcja gazu z węgla

Największy rozwój tej dziedziny gazownictwa przypadł w Polsce na 2. poł. XIX i pierwsze lata XX w. Najstarsze gazownie węglowe na terenie obecnej Polski powstały we Wrocławiu (1847 r.), Szczecinie (1848), Gdańsku (1852), Poznaniu (1856), Warszawie (1856), Krakowie (1857), Toruniu (1859), Bydgoszczy (1860). Upowszechnienie gazownictwa na ziemiach polskich nastąpiło ze znacznym opóźnieniem w porównaniu do innych krajów zachodniej Europy, co spowodowane było podejmowaniem decyzji o inwestycjach, w tym także o budowie gazowni, przez władze państw zaborczych.

5. Mała gazownia w Pniewach, nieużytkowana, 2004 r. Fot. T. Palacz.
5. Small gas-works in Pniewy, unused, 2004. Photo: T. Palacz.

6. Zespół gazowni miejskiej w Ostrowie Wielkopolskim. Fotografia z pocz. XX w.
6. Municipal gas-works complex in Ostrow Wielkopolski. Photograph from the early twentieth century.

7. Gazownia miejska wraz z wodociągami w Ostrowie Wielkopolskim, 2004 r. Fot. T. Palacz.
7. Municipal gas-works and water supply system in Ostrow Wielkopolski, 2004. Photo: T. Palacz.

8. Piękno detalu architektonicznego, gazownia w Poznaniu, 2004 r. Fot. T. Palacz.
 8. Beauty of the architectural detail, gas-works in Poznań, 2004. Photo: T. Palacz.

Od poł. XIX w. do I wojny światowej na terenach polskich powstały 122 gazownie². Po 1918 r., już w niepodległej Polsce, zlikwidowanych zostało kilkanaście małych gazowni, m.in. w dawnym zaborze pruskim. W Wielkopolsce były to gazownie w Czempiniu, Grabowie, Kłecku, Mosinie, Murowanej Goślinie, Pogorzeli, Rychtalu k. Kępna, Ryczywole, Skokach i Żerkowie. W latach 1925-1927 przestały istnieć w woj. poznańskim gazownie w Budzynie (powstała w 1909 r.), Opalenicy (1901), Rydzynie, Słuszczu, Wieleniu (1910), Obrzycku (1910), Osiecznej, Szamotułach³. Kres temu procesowi położył wydany w 1924 r. zakaz zamykania gazowni bez zgody władz państwowych. W okresie międzywojennym zbudowano w Polsce tylko dwie nowe gazownie – w Gdyni i Radomiu.

9. Gazownia w Ostrzeszowie, lata 70. XX w.
 9. Gas-works in Ostrzeszów, 1970s.

10. Zespół gazowni miejskiej w Jarocinie. Fotografia z pocz. XX w.
 10. Municipal gas-works complex in Jarocin. Photograph from the early twentieth century.

11. Piecownia Koppersa w gazowni w Poznaniu, zbudowana w 1917 r., aż do 1973 r. dominowała w krajobrazie tej części miasta.

11. Until 1973 the Koppers furnaces in the gas-works in Poznań, built in 1917, dominated over the landscape in this part of the town.

12. Zbiornik gazu wyprodukowany przez firmę Hipolita Cegielskiego w Poznaniu, niegdyś w wyposażeniu gazowni w Poznaniu.

12. Gas holder produced by the Hipolit Cegielski company in Poznań, formerly part of the equipment of the gas-works in Poznań.

W żadnym z okresów rozwoju gazownictwa węglowego sieć zakładów gazowniczych i linii przesyłowych nie była na ziemiach polskich tak gęsta, jak na terenach Niemiec czy Francji.

Najstarsza gazownia w Wielkopolsce powstała w 1856 r. w Poznaniu, następnie uruchomiono w Lesznie (1864), Krotoszynie (1865) i Miłosławiu (1865). Ostatnia z nich była małą gazownią zbudowaną na polecenie hrabiego Mielżyńskiego przez firmę Neumann & Comp⁴.

W okresie międzywojennym w Polsce działały 122 gazownie, z czego 83 na terenie dawnego zaboru pruskiego, 16 w Małopolsce, 12 w byłej Kongresówce, 10 na Śląsku, oraz 1 w Wilnie. Większość gazowni (101) stanowiła własność komunalną (miejską), 16 było zakładami prywatnymi, a 3 należały do Kolei Państwowych.

Gazownictwo polskie używało głównie pieców retortowych, zwłaszcza w małych gazowniach. Największa gazownia w Poznaniu korzystała z pionowych pieców komorowych. Największą wydajność gazu ze 100 kg węgla osiągnęły w 1925 r. gazownia w Gnieźnie (41,6 m³) i Poznaniu (39,2 m³). Najniższe wydajności, poniżej 20 m³ (18-19,9), miały gazownie w Kępnie, Czarnkowie, Obornikach i Chodzieży. W gazowniach, oprócz gazu, otrzymywano koks, smołę, benzol i przetwory amoniakalne.

Rozwój gazownictwa w międzywojennej Polsce odbywał się w bardzo trudnych warunkach. Zacofanie kraju wskutek podziałów zaborowych, zniszczenia z okresu I wojny światowej i wielki kryzys światowy z lat 1919-1932 powodowały niską zdolność nabywczą luksusowego rodzaju paliwa, jakim był gaz. Mimo intensywnej propagandy, jaką prowadziły

13. Gazownia miejska w Śmiglu, 2004 r. Fot. T. Palacz.
13. Municipal gas-works in Śmigiel, 2004. Photo: T. Palacz.

duże gazownie, wskaźnik rocznego zużycia gazu na mieszkańca kraju wynosił $4,7 \text{ m}^3$ (przy przeciętnym zużyciu w krajach zachodnich $30\text{-}40 \text{ m}^3$). Łącznie z zużyciem przemysłowym wskaźnik ten wynosił w Polsce zaledwie 22 m^3 .

W czasie II wojny światowej część gazowni uległa uszkodzeniom. Było to skutkiem bezpośrednich działań wojennych, rozkradania wyposażenia, a także gwałtownego wygaszenia pieców z różnych przyczyn, m.in. braku węgla, co powodowało dewastację komór.

Od zakończenia II wojny światowej do 1962 r. remontowane i systematycznie odbudowywane gazownie zwiększały produkcję. Osiągnęła ona apogeum w 1968 r. – 951 mln m^3 . W 1948 r. na terenie Wielkopolski pracowało 39 gazowni węglowych⁵.

Lata 60. XX w. przyniosły dynamiczny wzrost zapotrzebowania na gaz, zarówno w przemyśle, jak i w gospodarstwach domowych. W miarę rozrostu sieci przesyłowych dla gazu ziemnego w latach 70. ub. stulecia rozpoczął się okres likwidacji nierentownych gazowni węglowych. Proces zamiany gazu węglowego na gaz ziemny trwał na terenie Polski prawie 30 lat. Ostatnią węglową gazownię w Międzylesiu na Dolnym Śląsku wyłączono z ruchu w 1997 r. Wtedy to definitywnie zakończyła się w Polsce era gazu węglowego produkowanego w gazowniach.

W Wielkopolsce przetrwało do dziś 35 dawnych obiektów gazowni miejskich, różne są jednak stan ich zachowania i sposób użytkowania.

14. Piece retortowe w gazowni w Śmiglu. Takie piece znajdowały się w większości małych gazowni, 2004 r. Fot. T. Palacz.

14. Retort furnaces in the gas-works in Śmigiel; such furnaces were found in the majority of small gas-works, 2004. Photo: T. Palacz.

Historia i architektura wielkopolskich gazowni

Kolebką wielkopolskiego gazownictwa był Poznań. Tu w 1853 r. powstała Deputacja Budowy Zakładu Gazowniczego w Poznaniu. Zakład został wybudowany w zakolu Warty na terenie dawnych ogrodów – parcele przy ul. Grobla 8/9. Generalnym projektantem i budowniczym gazowni był Anglik, dr John Moore.

Pierwsze obiekty gazowni – piecownie, aparatownie i 2 zbiorniki gazu – wzniesiono w latach 1853-1855 w stylu, określanym jako Rundbogenstill. Architektura ta jest charakterystyczna dla wielokubaturowych obiektów przemysłowych 2. poł. XIX w. Budynki hal przemysłowych stawiane były z czerwonej cegły. Dekorowano je starannym, acz oszczędnym detalem i historyzującymi formami. Solidność form pseudoromańskich szła w parze z solidnością rzemiosła budowlanego. Przykłady takiej architektury odnajdziemy w fabrycznej Łodzi, jak również w spichlerzach i gorzelniach folwarcznych Wielkopolski⁶. Architektura zespołu gazowni poznańskiej w wielu elementach podobna jest do gazowni w Warszawie.

W 1866 r. w gazowni powstały wodociągi, które już dziś nie istnieją. Następnie zbudowano trzeci zbiornik, który został obudowany budynkiem z czerwonej cegły w kształcie retundy (obiekt ten również nie istnieje). Zbiornik ten, podobnie jak następne, wykonała firma Hipolita Cegielskiego z Poznania. Kolejny zbiornik, już całkowicie stalowy, postawiono w 1899 r. Największy ze zbiorników, o pojemności 50 tys. m³ otrzymała gazownia w 1917 r. Nie służył on jednak długo; po 9 latach pracy eksplodował.

15. Kolekcja gazomierzy zgromadzona w gazowni w Śmiglu, 2004 r. Fot. T. Palacz.

15. Collections of gas meters in the gas-works in Śmigiel, 2004. Photo: T. Palacz.

W jego miejscu postawiono inny zbiornik. W 1900 r. powstał kolejny obiekt – budynek tzw. gazu wodnego. W 1917 r. zbudowano piecownię typu Koppersa, której potężna bryła na dziesiątki lat zdominowała zabudowę gazowni. W 1909 r. powstała nowa kotłownia, w 1904 r. elektrownia i w 1909 r. hala filtrów.

Stara gazownia w Poznaniu zaprzestała wytwarzania gazu w 1967 r., w 1973 r. rozebrano piecownię Koppersa i zbiorniki gazu. W latach 90. XX w. i po 2000 r. część obiektów adaptowano na cele biurowe, magazynowe i warsztatowe. Budynek gazu wodnego znajduje się w ruinie, kotłownia i hala filtrów są nieużytkowane; czekają na lepsze czasy.

16. Piec retortowe w gazowni w Śmiglu, 2004 r. Fot. T. Palacz.

16. Retort furnaces in the gas-works in Śmigiel, 2004. Photo: T. Palacz

17. Gazownia w Krobi o nieco odmiennej architekturze, 2004 r. Fot. T. Palacz.
 17. Gas-works in Krobia featuring slightly different architecture, 2004. Photo: T. Palacz.

Koncepcji zagospodarowania starej gazowni było wiele. Jako jedna z ostatnich pojawiła się propozycja stworzenia w niej Centrum Kultury z salą widowiskową w budynku gazu wodnego, salami muzealnymi i teatralnymi (m.in. miałyby znaleźć swe miejsce do pracy Teatr Tańca Ewy Wycichowskiej). Na realizację tego przedsięwzięcia trzeba jednak ogromnych pieniędzy i zaangażowania wielu podmiotów, na czele z władzami miasta.

Na terenie historycznej Wielkopolski w szczytowym okresie rozwoju gazownictwa opartego na gazie węglowym działało ok. 70 gazowni. W latach 1918-1923 zamknięto 12 z nich ze względu na małą wydajność lub zniszczenia wojenne, a do 1927 r. kilka następnych. W 1948 r. pracowało tu 39 gazowni węglowych. Największy wskaźnik produkcji osiągnęły one

w 1968 r. Potem zaczęły się stopniowy odwrót od takiego sposobu produkcji i likwidacja uciążliwych dla środowiska zakładów. Rozszerzanie sieci gazu ziemnego spowodowało zamknięcie wszystkich zakładów.

Większość wielkopolskich gazowni pochodzi z końca XIX i 1. dziesięciolecia XX w. Zostały zlokalizowane w małych miastach. Mają zbliżoną architekturę i podobny układ budynków oraz wnętrz. Gazownie te powstawały na ogół z funduszy gmin miejskich. Jednym z wyjątków od tej reguły była gazownia w Ostrowie Wielkopolskim zbudowana w latach 1864-1867 przez niemiecką firmę Holmes i odsprzedana miastu w 1889 r. za 63 500 marek. Gazownia w Kępnie została wybudowana w 1871 r. przez kupca Marcina Berga zamieszkałego w Wielkich Strzelcach, od którego miasto odkupiło ją w 1883 r.⁷

18. Gazownia w Miejskiej Górcie, dachy budynków o kształtach rzadko spotykanych w Wielkopolsce, 2004 r. Fot. T. Palacz.
 18. Gas-works in Miejska Górka, roofs with shapes rarely encountered in Greater Poland, 2004. Photo: T. Palacz.

19. Nieużytkowana w części produkcyjnej gazownia w Rakoniewicach, 2004 r. Fot. T. Palacz.
19. Unused production part of the gasworks in Rakoniewice, 2004. Photo: T. Palacz.

Zespół gazowni w Śmiglu zbudowany został przez firmę Karla Francke z Bremy w 1902 r. Budowę nadzorował inspektor Karl Müller, który do 16 marca następnego roku kierował gazownią. W dniu otwarcia zakład wyposażony był w 2 piece, jeden z dwoma, a drugi z trzema retortami, płuczkę amoniakalną, 3 oczyszczacze, licznik na 1000 m³ dziennej wydajności, regulator ciśnienia miejskiego i zbiornik gazu o pojemności 400 m³. W 1909 r. zainstalowano w nim piec z 4 retortami firmy C. Kulmiz ze Śląska, w 1911 r. zbudowano drugi zbiornik gazu o pojemności 600 m³ firmy Leopold und Hurttig z Königswusterhausen. W 1920 r. przeprowadzono przebudowę pieców retortowych. W latach 1928-1929 w gazowni zainstalowano pompę ssącą (tzw. ssak gazu), odsmalacz (urządzenie do oddzielania smoły), silnik gazowy. W latach 1932 i 1937 zainstalowano nowe retorty, a w piecach komory Bröckerkammera. Instalacja ta spowodowała wzrost wydajności gazowni o ok. 40 proc. Gazownia w Śmiglu zaprzestała wytwarzania gazu w 1986 r. Obecnie mieszczą się tam biura Przedsiębiorstwa Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej oraz biura Zakładu Energetycznego.

Budynki gazowni miejskiej w Śmiglu są murywane z czerwonej cegły, nieotynkowane, niepodpiwniczone. Bryła gazowni składa się z 4 kompozycyjnie odrębnych budynków. W środku zespołu dominuje dwukondygnacyjny budynek z jednonętzną piecownią z piecami retortowymi. Od wschodu i zachodu do piecowni przylegają oczyszczalnia i dom mieszkalny. Bryły tych obiektów są niższe, ale

również zwieńczone dachami dwuspadowymi, pokrytymi papą na deskach. Pomieszczenia od południa nakryte są dachami pulpitowymi. Elewacje budynku rozczłonkowane są lizenami i zdobione fryzmem, który również wieńczy ściany pod okapem. Otwory okienne i drzwiowe przekryte są łukiem odcinkowym.

Gazownia w Śmiglu jest jedynym obiektem, w którym zachowało się niemal całe wyposażenie z piecami, pompą ssącą, odsmalaczem, płuczkami, skrzyniami do odsiarczania. Zgromadzono w niej ponadto bogatą kolekcję gazomierzy i lamp gazowych. Obok gazowni zachowały się również 2 zbiorniki gazu o pojemności 400 i 600 m³.

Podobne, różniące się tylko nieznacznie wielkością budynki gazowni znajdują się m.in. w Pniewach, Śremie, Jarocinie, Nowym Tomysłu, Pobiedziskach, Jutrosinie. Nieco odmienną formę architektoniczną mają gazownie w Miejskiej Górze i Krobi. Bryły budynków gazowni w Krobi wieńczy łamany dach polski pokryty dachówką, a nad pomieszczeniem piecowni umieszczono wieżyczkę w formie latarni nakrytej dachem namiotowym. Jeszcze bardziej okazała wieżyczka znajduje się nad piecownią w Miejskiej Górze. W Krobi część mieszkalna umieszczona została w odrębnym budynku. Zachowały się tu również 2 zbiorniki gazu, podobnie jak w Jarocinie. W Ostrowie Wielkopolskim dawny zbiornik gazu adaptowano na cele biurowe. W Miejskiej Górze zbiornik jest użytkowany jako garaż samochodowy.

20. Przykład dobrej rewitalizacji gazowni w Kórniku, 2004 r. Fot. T. Palacz.

20. Example of the excellent revitalisation of the gas-works in Kórnik, 2004. Photo: T. Palacz.

Stan zachowania gazowni miejskich w Wielkopolsce

Ładnie utrzymanym i zrewitalizowanym obiektem jest gazownia w Kórniku. Budynek został po adaptacji zamieniony na biura rozdzielni gazu. Elewacje budynku częściowo otynkowano z zachowaniem czerwonej cegły na części ścian oraz detalu naroży, sterczyn, obramień szczytów, otworów okiennych i drzwiowych.

Gazownie w Śremie, Łobżenicy, Pobiedziskach, Jarocinie zostały częściowo przebudowane i zamienione na hurtownie materiałów budowlanych. Obiekty w Krobi, Czarnkowie, Pniewach, Rakoniewicach są

puste i czekają na zagospodarowanie. Ich stan, niestety, ulega ciągłemu pogorszeniu. Gazownie w Rawiczu, Chodzieży, Swarzędzu zostały całkowicie rozebrane. W Miejskiej Górze i Rakoniewicach wykorzystane są tylko części mieszkalne, natomiast część przemysłowa ulega postępującej dewastacji. Widoczne jest to zwłaszcza w gazowni w Miejskiej Górze. W Zdunach część budynku rozebrano. W Jutrosinie, Wolsztynie, Nowym Tomysłu obiekty zostały dość istotnie przebudowane, ale służą dalej rozdzielniom gazu ziemnego. Rewitalizację i adaptację części przemysłowej gazowni do innych celów utrudnia silne zanieczyszczenie ścian trującymi środkami chemicznymi.

21. Gazownia w Nowym Tomysłu, obecnie rozdzielnia gazu ziemnego, 2004 r. Fot. T. Palacz.

21. Gas-works in Nowy Tomyśl, today: natural gas switching station, 2004. Photo: T. Palacz.

Tabela 1. Wykaz gazowni na terenie historycznej Wielkopolski

L.p.	Miejscowość	Rok budowy	Rok zaprzestania produkcji	Stopień zachowania i użytkowanie
1	BOJANOWO	1908	1973	przebudowana
2	BOREK	1912	1984	przebudowana
3	CHODZIEŻ	1900	1973	nie istnieje, nowy budynek rozdzielni
4	CZARNKÓW	1902	1985	zespół zachowany wraz z domem mieszkalnym, nieużytkowany i zdewastowany
5	CZEMPIŃ	1905	nieczynna już w 1925 r.	
6	GNIEZNO	1872	1978	wraz z elektrownią magazyny, hurtownie
7	GOŁAŃCZ	1906	1914	
8	GOSTYŃ	1901	1973	przebudowana
9	GRABÓW	?	1925	
10	JAROCIN	1903	1980	hurtownia materiałów budowlanych
11	JUTROSIN	1910	1978	przebudowana, rozdzielnia gazu
12	KALISZ	1871	1973	rozdzielnia gazu, część zachowana
13	KCYNIA	1905	1988	
14	KĘPNO	1871	1985	przebudowana
15	KŁECKO	ok. 1900	1925	
16	KOŚCIAN	1901	1975	przebudowana
17	KOŹMIN	1901	1987	przebudowana
18	KÓRNIK	1908	1973	rozdzielnia gazu, bardzo dobra rewitalizacja, brak zbiorników gazu
19	KROBIA	1910	1976	opuszczona
20	KROTOSZYN	1865	1986	nie istnieje
21	LESZNO	1864	1975	częściowo zachowana i adaptowana na mieszkania
22	LWÓWEK	1903	1904	
23	ŁOBŻENICA	1907	1990	nieużytkowana, w części hurtownia mat. bud.
24	MARGONIN	1906	1969	w latach 1969-1981 dostarczała gaz płynny
25	MIĘDZYCHÓD	1889	?	
26	MIEJSKA GÓRKA	1913	1977	mieszkanie, cz. nieużytkowana, zbiornik zamieniony na garaż
27	MIŁOSŁAW	1865	?	
28	MOGILNO	1903	1979	
29	MOSINA	1906	1925	
30	MUROWANA GOŚLINA	1907	1925	
31	NAKŁO	1886	1989	
32	NOWY TOMYŚL	1903	1984	rozdzielnia gazu, przebudowana, hurtownia mat. bud.
33	OBORNIKI	1905	1974	nie istnieje
34	OSTRÓW WLKP.	1868	1975	użytkowana przez wodociągi, zbiornik adaptowany na biuro
35	OSTRZESZÓW	1905	1981	rozdzielnia gazu, magazyny
36	PAKOŚĆ	1913	1988	
37	PNIEWY	1905	1987	nieużytkowana
38	POBIEDZISKA	1905	1976	przebudowana, hurtownia materiałów bud.
39	POGORZELA	?	1925	
40	PONIEC	1907	1977	nie istnieje
41	POZNAŃ	1854	1973	brak zbiorników, piecowni Koppersa, część zamieniona na biura, część w ruinie

42	RAKONIEWICE	1908	1987	nieużytkowana, mieszkanie
43	RASZKÓW	1910	1925	
44	RAWICZ	1857	1975	rozebrana, nowa rozdzielnia gazu
45	ROGOŻNO	1907	w 1927 jeszcze pracowała	nie istnieje
46	RYCHTAŁ k. KĘPNA	?	ok. 1914	
47	RYCZYWÓŁ	1909	1914	
48	SĘPOLNO KRAJ.	1900	1989	
49	SKOKI	1909	1915	
50	STRZELNO	1901	1984	
51	SWARZĘDZ	1910	?	nie istnieje
52	ŚMIGIEL	1902	1986	zachowana z prawie pełnym wyposażeniem i zbiornikami
53	ŚREM	1902	1973	w części przekształcona, użytkowana jako hurtownia
54	ŚRODA	1902	1976	przebudowana
55	WOLSZTYN	?	ok. 1985	przebudowana
56	ZBĄSZYŃ	1902	1927	
57	ZDUNY	1909	1974	częściowo rozebrana, mieszkanie
58	ŻERKÓW	1906	1915	
59	ŻNIN	1901	1988	
Ponadto w latach 1918-1923 zlikwidowano 12 obiektów				
60	BUDZYŃ	1909	?	
61	JARACZEWO	?	?	
62	MROCZA	1907	1915	
63	OPALENICA	1901	?	
64	RYDZYNA	?	?	
65	STĘSZEW	?	1915	
66	WIELEŃ	1910	?	
67	KRZYWIŃ	?	?	
68	OBRZYCKO	1910	?	
69	OSIECZNA	?	?	
70	SZAMOTUŁY	?	?	
71	WIĘCBORK	1907	1915	

Zabytki techniki są istotnym elementem naszego dziedzictwa kulturowego, które należy chronić m.in. poprzez nadawanie „majątkowi zbędnemu”, jakim mogą się wydawać nieczynne gazownie, cegielnie, elektrownie, browary, cukrownie, nowych funkcji użytkowych. Jest to proces kosztowny, a niejednokrotnie także trudny z technicznego punktu widzenia, wiele dawnych zakładów przemysłowych jest bowiem zanieczyszczonych trującymi substancjami.

Niezagospodarowane obiekty niszczone z każdym rokiem, zwłaszcza te nieobjęte ochroną prawną jako zabytki. Niekiedy nawet wpis do rejestru zabytków nie stanowi dla nich dostatecznego zabezpieczenia. Aby utrzymać w należyłym stanie obiekt poprzemysłowy, trzeba bowiem nie tylko pieniędzy, ale także przeświadczenia o jego niepowtarzalnej wartości i woli pozytywnego działania.

Poczucie wartości dziedzictwa przemysłowego lat minionych może być ważnym elementem wychowania młodzieży do twórczego kontaktu z nowoczesną techniką i technologią. Stara gazownia produkująca niegdyś gaz węglowy czy młyn ze starymi młynnikami mogą zwiedzającym dostarczyć wielu cennych refleksji o życiu naszych przodków i rozwiązaniach technicznych stosowanych w minionych dziesięcioleciach oraz nadal zachwycać urodą architektury i precyzją myśli inżynierskiej.

Mgr Teresa Palacz, absolwentka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ukończyła studia podyplomowe z zakresu archeologii przemysłowej na Politechnice Wrocławskiej. Jest pracownikiem Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Poznaniu.

1. *Opowieść o gazie*, Poznań 2002, s. 2-10.
2. *Historia gazownictwa polskiego od poł. XIX w. po rok 2000*, Warszawa 2002, s. 7-17.
3. *Historia gazownictwa....*, jw., s. 34-38.
4. *Historia gazownictwa....*, jw., s. 28.
5. Wykaz gazowni wielkopolskich czynnych w 1948 r. wg kolejności pod względem wysokości produkcji: 1. Poznań, 2. Kalisz, 3. Ostrów Wlkp., 4. Leszno, 5. Gniezno, 6. Krotoszyn, 7. Nowy Tomyśl, 8. Kościan, 9. Wolsztyn, 10. Gostyń, 11. Jarocin, 12. Wschowa, 13. Śmigiel, 14. Środa, 15. Rogoźno, 16. Śrem, 17. Rawicz, 18. Koźmin, 19. Zbąszyń, 20. Kępno, 21. Bojanowo, 22. Krobia, 23. Miejska Górka, 24. Chodzież, 25. Pobiedziska, 26. Ostrzeszów, 27. Poniec, 28. Łobżenica, 29. Międzychód, 30. Swarzędz, 31. Borek, 32. Czarnków, 33. Rakoniewice, 34. Pniewy, 35. Jutrosin, 36. Lwówek, 37. Kórnik, 38. Zduny, 39. Oborniki.
6. *Architektura niedostrzegana. Budownictwo folwarczne Wielkopolski*, Poznań 1994, s. 25.
7. *Gazownia kaliska 1871-1996*, Kalisz 1996.

GAS-WORKS IN GREATER POLAND

The titular gas-works are an example of technological monuments which have irreversibly become part of the past. The article discusses works which produced illuminating gas out of hard coal in the process of its degassing in a temperature of 900-1300° C. The obtained gas, known also as town gas, was used for decades for lighting streets. In time, it was applied also in buildings and for household purposes – for heating water, ironing, heating interiors, etc, as well as in industry.

The greatest development of this domain of gas engineering in Poland coincided with the second half of the nineteenth century and the first decade of the twentieth century. The oldest gas-works, established in 1847, are located in Wrocław. The first gas-works in Greater Poland were opened in Poznań in 1856, followed by gas-works in Leszno (1864) and Krotoszyn (1865). From the mid-nineteenth century to the first world war the number of gas works established on Polish soil totalled 122, of which 93 were built in the Prussian partition area, 16 – in the Austrian partition area, and 13 in the Russian partition area. During the inter-war period the voivodeship of Poznań had 63 gas-works, and the voivodeship of Pomerania – 19. In 1948 there were 39 coal gas-works in Greater Poland. Systematically rebuilt and modernised, they reached the peak of their production in 1968, followed by a decline. The rapid progress of industry increased demand for gas, and gas obtained from coal was replaced by natural gas.

The beginning of the 1970s marked the onset of a thirty-years long liquidation of unprofitable coal gas-works which polluted the natural environment. The development of a network of natural gas transmission lines was accompanied by the closure of successive works.

The largest old gas-works complex is located in Poznań. The architecture of the objects, maintained in

the so-called *Rundbogenstil* style, continues to be admired up to this day. Part of the objects, such as the gas holders and the Koppers furnaces, is no longer extant, while other buildings have been adapted for offices and storehouses; still others, such as the boiler-room, the water gas building (now a ruin) or the filter hall await adaptation. A culture centre is foreseen in the old gas-works complex.

In other cities of Greater Poland smaller gas-work complexes have been preserved to different degrees. The best examples are the municipal gas-works in Śmigiel, built in 1902, and featuring retort furnaces, chests used for sulphur removal, a tar separator, as well as two gas holders (identical ones are in Jarocin, Miejska Górka, and Krobia). The buildings also display a large collection of gas lamps and meters.

Some of the old gas-works in Greater Poland are no longer used (Pniewy, Krobia, Miejska Górka or Rakoniewice). The difficulty with their adaptation lies in the fact that the walls of the production objects are strongly contaminated with toxic substances. Part of the objects is used as construction material warehouses (Pobiedziska, Łobżenica, Śrem, Jarocin). In Jutrosin, Wolsztyn, and Nowy Tomyśl redesigned gas-works serve as natural gas switching stations. The gas-works in Kórnik (today: a switching station) are an example of a well revitalised object with emphasis placed on the beauty and harmony of industrial architecture. Several gas-works have been totally forgotten and pulled down, such as those in Swarzędz, Rawicz, and Chodzież. The state of the preservation of the objects is illustrated by a table.

Coal gas-works are an important element of industrial heritage and testimony to the existence of a technology which for economic reasons has been relegated to the past.